

ד"ר אהרן ארנד

הקהל בפיוט

ראשי פרקים

- א. מבוא
 - ב. הקהל באזהרות
 - ג. אזכור הקהל בדרך אגב
 - ד. שירי הקהל חדשים
- סיכום

א. מבוא

בדורות האחרונים גדלה ההתענינות בכל הנוגע לעולם הפיוט והשירה של קדמונינו. התענינות זו מתבטאת בין השאר בפרסומים רבים שעניינם פייטנים מתקופות שונות, הוצאה לאור של קבצי פיוטים שהיו גנוזים מאות בשנים ומתן פרשנות רחבה להם. אך דומה כי תחום אחד בשדה הרחב של הפיוט טרם זכה להתיחסות רבה. כוונתנו לאיסוף פיוטים שונים מסביב לנושא מסוים לשם השוואה ביניהם. נושאים מעטים בלבד זכו שיציגו אותם לאור הפיוטים,¹ ואף נושאים אלה לא הגיעו כמדומה לכדי הצגה מקיפה או קרובה לשלימות. עיון בסדרת פיוטים סביב נושא מגלה סגנונות מגוונים, זווית ראייה שונות, חילופי תכנים והדגשים, ולעתים אף מסקנה הלכתית שונה. העמדתם זה מול זה של פיוטים, המוקדשים לנושא אחד, אך שונים ומגוונים בגישתם ובצורתם, הינה אפוא בקעה שעוד ניתן להתגדר בה. במסגרת זו המוקדשת למצות הקהל ברצוננו לעיין במצוה זו ובדרך שבה היא באה לידי ביטוי אצל הפייטנים.

* תודתי נתונה לפרופ' שולמית אליצור על הערותיה.

1. ראה למשל 'רצהבי', 'עשרת הדיברות בפיוטי ספרד ותימן', בתוך: עשרת הדיברות בראי הדורות (בעריכת ב"צ סגל), ירושלים תשמ"ו, עמ' 333-351.

בתורה ישנם נושאים רבים, סיפוריים והלכתיים; חלקם זכו לפיוטים מרובים, וחלקם זכו לפיוטים מעטים או שלא זכו כלל להתייחסות בפיוט. כך למשל מעמד הר סיני ומתן תורה ועשרת הדברות שימשו בסיס לפיוטים רבים, ולעומת זאת מסופקני, אם הוקדש אי פעם אפילו פיוט אחד לרשימה הארוכה של צאצאי עשו המנויה בסוף פרשת וישלח. הפייטנים נהגו לפייט תכנים שונים מתוך פרשת השבוע והיו משלבים אותם בבית הכנסת בשבת בה קראו את הפרשה המתאימה. וכך יש בידינו כיום קבצי פיוט מתקופות שונות המכילים פיוט אחד או יותר לכל פרשה. מסגרת נוספת שהניבה פיוטים ומאותה סיבה היא מערכת המועדים. גם פיוטי המועדים נתחברו לקראת המועד ושולבו במערכת התפילה בבית הכנסת במועד המתאים.

קודם שנעיין באזכור מצות הקהל בפיוט נבדוק את המצב ביחס לשמיטה, שהקהל נוהג במוצאייה. במונן מסוים ניתן לכלול את שנת השמיטה במסגרת המועדים. יותר מרמז יש לכך בתורה. ואולם שלא כמועדי ישראל זכתה מצות השמיטה אך לפיוטים מעטים, ואף הם - לא נכתבו במסגרת פיוטי המועדים. הסיבה המרכזית לכך היא שהפיוטים נועדו ביסודם לשרת תפילות ולהיות נאמרים במעמדות של תפילות, ומצות השמיטה, המשתרעת על פני שנה שלימה, לא צוינה במסגרת תפילה כלשהי. עם כל זאת נתחברו פיוטים מעטים המוקדשים לשמיטה במסגרת פיוטים על פרשות השבוע. בהגיעם לפרשת בהר בחרו הפייטנים פעמים רבות במצות השמיטה (והיובל) כתכנים לפיוט, וזאת בגלל מקומם של פסוקי השמיטה בראש פרשת בהר. כוונתנו בעיקר לפיוטים המשתייכים לתקופת הפייטנות המזרחית המאוחרת שזמנה המאות ט-יא.²

כעת נעיין בנושא ההקהל. התורה מקדישה ארבעה פסוקים רצופים למצות ההקהל (דברים לא, י-ג), אך למיטב ידיעתי לא הקדישו הפייטנים הקדמונים למצוה זו פיוט מיוחד. הסיבה המרכזית כנראה לפשר התעלמותם של הפייטנים ממצות ההקהל, הוא מיקומה בתורה, ובכך מצות הקהל שונה ממצות השמיטה. פיוטי השמיטה המעטים נתחברו, כאמור, במסגרת פיוטים

2. ראה עוד א' ארנד, 'פיוטים על מצוות השמיטה', המעיין, מא ד (תשס"א), עמ' 7-9 [הנ"ל, פיוטים וכרוזים בענייני השמיטה, פרסום מיוחד לכנס השנתי של המחלקה לתלמוד, אוני' בר-אילן תשס"א, עמ' 5-7].

הקהל בפיוט

על פרשות השבוע. אך בניגוד למצות השמיטה, מצות הקהל, מעיקרא, אין מקומה בתחילתה של פרשה. אמנם כיום ממוקמים פסוקים אלה בשליש הראשון של פרשת וילך, אולם לא כן בעבר. שני מנהגי קריאה היו: המנהג הארצישראלי, התלת שנתי, והמנהג הבבלי, החד שנתי. לפי החלוקה התלת שנתית הסדר בו מצויה פרשת הקהל הוא "כי המצוה הזאת", היינו דברים כט, יא - לא, יג. פרשת הקהל ממוקמת בסופו של סדר זה. לפי החלוקה החד שנתית היתה מצויה מצות הקהל באמצע פרשת ניצבים; שכן החלוקה לשתי פרשות ניצבים ווילך היא מאוחרת - מן המאה ה-י ואילך.³ רק כשהופרדה וילך מניצבים נמצאו פסוקי ההקהל קרוב לתחילתה של פרשת וילך. הפייטנים שהתמקדו בפסוקים הראשונים לא נתנו דעתם לפסוקי מצות הקהל, שמוקמו בסוף הסדר (בקריאה התלת שנתית) או באמצע הפרשה (בקריאה החד שנתית). אף במסגרת פיוטי מועדים לא מצויה מצות הקהל, שכן לא מדובר במועד, אלא במצוה שיש לקיים במועד (בסכות), ואף בו רק פעם בשבע שנים. אפשר גם לציין כי כנזכר לעיל, הפיוטים נועדו להיות נאמרים במעמדות של תפילות, ומצות הקהל לא צוינה במסגרת תפילה כלשהי.

למרות האמור לעיל מצויים אזכורי מצות הקהל בעולם הפיוט באחת משתי מסגרות: או במסגרת האזהרות או אגב פיוט אחר.⁴

ב. הקהל באזהרות

בשם 'אזהרות' מכנים פיוט המונה בשיר ובחרוז את כל המצוות או חלק מהן. המנהג לומר אזהרות בעת חזרת הש"ץ של תפילת מוסף בחג השבועות

3. ראה י' ייבין, 'קטע מחיבור מסורתי בבלי למקרא ולתרגום אונקלוס', בתוך ספר זיכרון לחנוך ילון (בעריכת י' קוטשר, ש' ליברמן ומ"צ קדרי), רמת-גן תשל"ד, עמ' 101-102; א' ארנד, 'הסימנים של מנייני הפסוקים שבפרשות התורה', בתוך ספר היובל לרב מרדכי ברויאר (בעריכת מ' בר-אשר), ירושלים תשנ"ב, עמ' 158.

4. בדברינו כאן נתמקד בתוכנם של הפיוטים ולא בתבניתם.

קיים כבר מימי הגאונים.⁵ כיום ידועים למעלה מחמישים פיוטי אזהרות שנתחברו בתקופות שונות במרחבים השונים. פיוטי האזהרות מענינים מכמה בחינות: ניסוחה של המצוה ודרך שיבוצה בפיוט, מיקומה ביחס למצוות אחרות, השוואת ניסוח מצוה מסוימת בפיוטים שונים, ועוד. העיון בלשון האזהרות מצריך זהירות רבה, שכן בדרך כלל מנויה כל מצוה במלים בודדות, ולעתים קרובות אף במלה אחת בודדת. נעייך אפוא בהופעת מצות הקהל בכמה פיוטי אזהרות מפורסמים.

פיוט האזהרות הנפוץ ביותר ומן הקדומים ביותר הוא 'אתה הנחלת תורה לעמד', פיוט אנונימי שנתחבר כנראה בבבל בסוף המאה הששית.⁶ מצות הקהל נזכרת בשורה האחרונה של הפיוט:

ראיה חגיגה ושמחה והקהל ותקון גדול

מנויות כאן מצוות אחדות במלה אחת: "ראיה חגיגה ושמחה". כך הוא לכאורה גם במצות הקהל המיוצגת במלת הציווי שבתורה: "הקהל".⁸ ואולם נסמכות לה המלים "ותקון גדול". למה התכוון הפייטן במלים אלה? הביטוי תקון גדול יסודו במשנה בסוכה (פ"ה מ"ב), המוקדשת לשמחת בית השואבה: "במוצאי יום טוב הראשון של חג ירדו לעזרת נשים ומתקנים שם תקון גדול". האמורא ר' אלעזר פירש ש"תקון גדול" היינו שבנו בעזרת נשים גזוזטרה, על מנת שבזמן שמחת בית השואבה תשבנה נשים למעלה וגברים למטה ולא יבואו לידי קלות ראש (סוכה נא ע"ב). היו אפוא שפירשו שלכך התכוון כאן הפייטן ונמצא שלא מדובר על הקהל, אלא על הלכה אחרת

5. הרבה נכתב על האזהרות. ראה למשל ע' פליישר, שירת-הקודש העברית בימי-הביניים, ירושלים 1975, עפ"י המפתח; י' פרנקל (מהדיר), מחזור שבועות לפי מנהג בני אשכנז לכל ענפיהם, ירושלים תש"ס, עמ' יא-יד.

6. על פיוט זה ראה פרנקל, עמ' לו-לח.

7. מתוך פרנקל, עמ' 643.

8. ובאמת, היו מחברי אזהרות שייצגו את מצות הקהל במלה "הקהל" בלבד, כגון ר' יצחק בר' ראובן אלברצלוני.

הקהל בפיוט

הקשורה לחג הסכות.⁹ אולם יש שסבר שאף המלים "תקון גדול" קשורות למצות הקהל, והם כינוי פיוטי שיסודו אמנם בלשון המשנה בסוכה על אודות שמחת בית השואבה, אך הוא בא לרמז על אותה בימה של עץ, שלפי דברי המשנה (סוטה פ"ז מ"ח) בנו אותה בעזרה כדי שהמלך ישב עליה במעמד הקהל, על מנת שהכל ישמעו קריאתו.¹⁰ אם הסבר זה נכון הרי שהפייטן כאן דין שאינו מן התורה אלא מדברי חכמים, כמנהגו לעתים.

בסידורו של רב סעדיה גאון (882-942) מצויים שני פיוטי אזהרות לחג השבועות, האחד פותח במלים 'את ה' אלוקיך תירא', והשני משולב בשבעתא 'אלוקים אצל יום הלזה' (שאינה חלק מסידור רס"ג). הרי נוסח הקהל בפיוט הראשון:¹¹

ללמוד וללמד דת, והמלך יקראנה לעם בלהקים

בתחילה מצויינת החובה ללמוד תורה וללמודה: "ללמוד וללמד דת", ובסמיכות לכך משולבת מצות הקהל: "והמלך יקראנה לעם בלהקים". כאן מצייין רס"ג שהמלך קורא את התורה לעם העומד "בלהקים", מלשון להקה. פרשת הקהל בתורה אינה מציינת מי יקרא, ורס"ג ציין את המלך על יסוד דברי המשנה בסוטה. כעת נעבור לפיוט השני של רס"ג:¹²

רב מהיר יקרא ספר במועד שמטת עֲדָנִי

גם כאן מצייין רס"ג את הקורא בתורה, אך הפעם אין הוא נוקט במלה מלך. זאת מחמת שני אילוצים של מסגרת הפיוט: א. שהשורה תתחיל במלה "רב", ב. שהמלה השניה תתחיל באות מ' (לא ניכנס פה לסיבת אילוצים אלה). וכך הוא המציא את הביטוי "רב מהיר". נראה כי רס"ג שאב אותו מלשון המקרא המכנה את עזרא הסופר: "סופר מהיר" (עזרא ז, ו). נאה כאן הרמיזה לעזרא, הן בגלל שעזרא היה מנהיג העם והוא מסמל את המלך,

9. ראה למשל ר"ש טל, מחזור רנת ישראל לשבועות, נוסח ספרד, ירושלים תשנ"ב, עמ' 258.

10. פרנקל, שם.

11. מתוך סדור רב סעדיה גאון (מהד' דודזון, אסף, יואל), ירושלים תש"א, עמ' קנז.

12. מתוך סדור רב סעדיה גאון, עמ' ר.

והן בשל העובדה שעזרא קרא בתורה לעיני כל העם במעמד המזכיר את מעמד הקהל (נחמיה ח, א-ח).¹³ רס"ג גם מציין את התאריך בו יקרא המלך - "במועד שמטת עדני", קרוב ללשון המקרא (דברים לא, י).

גדול פייטני ספרד במאה ה-יא היה ר' שלמה אבן גבירול, שחי במחצית הראשונה של המאה. הוא חיבר שני פיוטי אזהרות. האחד פחות מוכר, 'א-להיך אש אוכלה' על מצוות עשה, ערוך בצורה חופשית ללא משקל. הרי ההקהל בפיוט זה¹⁴:

**טוב וחסד ירדפוך אם צדק תרדוף ומוצא שפתיך תשמר וְתַצַּר
מצות הקהל את העם**

סוף השורה מוקדשת להקהל, כשהמשורר נוקט בלשון המקרא שבראש פרשת הקהל "הקהל את העם" בתוספת מלת הציווי "תצר". הפיוט השני הוא על עשה ועל לא תעשה. חלק העשה פותח 'שמור לבי מענה'. פיוט זה חובר כשיפור ושכלול לקודמו, רשב"ג החיה בו את החומר ושירתו כתובה במשקל. הפיוט נתפרסם בעם ונהגו לאומרו; כך למשל העיד ר' מנחם בר' אהרן בר זרח בעל ספר 'צדה לדרך', כי הוא נאמר בתפילת מוסף של חג השבועות "בספרד וברוב ארץ מערב".¹⁵ המנהג היה לומר את חלק העשה ביום א' של שבועות ואת חלק הלא תעשה ביום ב' שלו. הרי הקטע בפיוט בו נזכרת מצות הקהל¹⁶:

והעומר נהל, ונר שבת יהל, ופרשת הקהל, ושופטים עם שוטרים

מצות הקהל נזכרת כאן בשתי מלים בלבד: במלה "הקהל" כלשון התורה ובמלה "פרשת" הנסמכת לה. מלה זו נטל הפייטן מלשון המשנה בסוטה

13. וכבר בתוספתא (סוטה פ"ז מ"ח) מצינו שר' אליעזר בן יעקב לומד את מיקום הבימה מן הנאמר במעמד עזרא.

14. מתוך ד' ירדן, שירי הקדש לרבי שלמה אבן גבירול, ח"ב, ירושלים תשל"ג, עמ' 378.

15. צדה לדרך, ורשה תר"מ, עמ' 220. על פיוט זה ראה א' חזן - ב' בר-תקוה, שירת ההלכה, ירושלים תשנ"א, עמ' 94-96; ז' ברויאר, שירת הקודש של ר' שלמה אבן גבירול, ירושלים תשנ"ג, עמ' 344-358.

16. מתוך מהד' ירדן, עמ' 404.

הקהל בפיוט

(פ"ז מ"ח) המוקדשת לתיאור מצות הקהל וכותרתה: "פרשת המלך כיצד", משום שהמלך קורא במעמד הקהל בתורה.¹⁷

מספרד נעבור לשני פייטנים בני צרפת. ר' בנימן בר' שמואל היה פייטן צרפתי בן ראשית המאה ה-יא. קטעים מאזהרותיו נשתמרו בידינו בכתב יד שבגניזה הקהירית והם נדפסו רק לאחרונה,¹⁸ ביניהם נמצאת גם מצות הקהל. הרי ציטוט השורה שבסופה אזכור מצות הקהל¹⁹:

קללות וברכות, וזוממים, ונותן מום, והקהל טפים ואישים ונשים

מצות הקהל זכתה כאן לארבע מלים, המבוססות על הפסוק (דברים לא, יב): "הקהל את העם האנשים והנשים והטף". אולם הפייטן ביצע שני שינויים: הוא שינה את סדר המלים - הקדים מלת 'טף' כדי להשתמש בסיומת 'שים' שבמלת 'ונשים'. והוא גם שינה מ'טף' בלשון יחיד ל'טפים' לשון רבים, כדי להתאימה בסיומת 'ים' לסיומת שב'אישים' ו'נשים'.

פייטן צרפתי נוסף בן המאה ה-יא, הוא ר' אליהו הזקן. פיוט האזהרות שלו 'אמת יהגה חכי', אשר נכתב סביב שנת 1050, זכה לפרסום רב והיה נאמר בשבועות בהרבה מקהילות ישראל בגרמניה וצרפת.²⁰ בפיוט זה הושפע ר' אליהו רבות מפיוטו של ר' בנימן.²¹ נעיין במצות הקהל בפיוטו של ר' אליהו²²:

קהליך הקהל איש ואשה וטף כמדונבך, ואזניך תשמענה דבר

17. לביטוי "פרשת המלך" בהקשר של מצות הקהל ראה י' תבורי, מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשנ"ה, עמ' 209 הע' 210; ד' הנשקה, 'פרשת הקהל כיצד', סידרא, טז (תש"ס), בדפוס.

18. ראה ע' פליישר, 'אזהרות לר' בנימן (בן שמואל) פייטן, קבץ על יד, יא א (תשמ"ה), עמ' 1-75. וראה גם פרנקל, עמ' מ-מד.

19. מתוך פליישר, לעיל הע' 18, עמ' 47.

20. על פיוט זה ראה א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 98-102; פרנקל, עמ' מד-מח.

21. פליישר, לעיל הע' 18, עמ' 36-38.

22. מתוך פרנקל, עמ' 668.

בחלק הראשון של השורה מונה ר' אליהו את המצווים להיקהל (כר' בנימן), אלא שהוא מזכירם בלשון יחיד. בחלקה השני הוא מוסיף את המלים: "ואזניך תשמענה דבר" ועפ"י ישעיהו ל, כא,²³ כלומר לא די בעצם ההתקהלות אלא על המתקהלים לשמוע את דברי התורה, כנאמר (דברים לא, יב): "למען ישמעו ולמען ילמדו". אפשר שמלים אלה מלמדות כי הפייטן סבר כאותם ראשונים אשר מנו בפרשת הקהל שתי מצוות: התקהלות ושמיעה.²⁴

מצרפת נעבור לפייטן פרובנסלי בן המאה ה-יג, ר' יצחק בר' מרדכי קמחי. הוא חיבר פיוט אזהרות, הדומה בתבנית ובמשקל לזה של ר' שלמה בן גבירול. פיוט זה נאמר בקהילות מסוימות בפרובנס במנחה של יום א' של שבועות. הרי השורה, אשר בסופה משובצת מצות הקהל²⁵:

ודין גנב לשמור ולערוף פטר חמור, וחק הקהל באמר אמרים נבחנים

הפייטן כאן מתמקד במהות האמירה בהקהל: "אמרים נבחנים", כלומר "לקרוא קצת פרשות של תורה", כלשון פירושו של הפייטן עצמו למלים אלה.

נדלג כעת על פני כחמש מאות שנה, אל ר' יהונתן אייבשיץ (1690-1764), מגדולי התורה באשכנז בדורו. מיד לאחר פטירתו יצא לאור קונטרס 'שירי מצות' (פראג תקכ"ה), המכיל רשימת תרי"ג המצוות שחיבר בשיר וחרוז. רשימה זו הינה על פי המנין והסדר של הרמב"ם, מחולקת לשבעת ימי

23. על המשמעויות המפתיעות שנהג ר' אליהו להקנות לקטעי מקרא, בהפקיעו מהם את משמעים המקובל במקרא ובשיבוצם בפיוט בהקשר חדש ראה פליישר, לעיל הע' 18, עמ' 66-70.

24. ראה אנציקלופדיה תלמודית, תל אביב תשכ"ב, ערך 'הקהל', עמודה תמג.
25. מתוך כ"י מוסקבה-גינצבורג 211/6, איטלקי, מאה טז-יז, דף 69א. על פייטן זה ראה רצהבי, לעיל הע' 1, עמ' 345-346.

הקהל בפיוט

השבוע, כשבכל חלק מסודר אקרוסטיכון לפי סדר אחר של האותיות.²⁶ הרי השורה המוקדשת למצות הקהל²⁷:

הַאֲסַפּוּ וּבְאוּ מוֹעֵד מִקֶּץ שְׁמֵטָה וּדְבַר יְיָ שְׁמַעוּ

פעולת ההתקהלות נזכרת בשני הפעלים "האספו ובאו", שצמידותם מצויה כבר במקרא (כגון ירמיה ד, ה). מעניין כאן ניסוח התאריך של מעמד הקהל: "מועד מקץ שמטה", בשונה מלשון המקרא (דברים לא, י): "מקץ שבע שנים במועד שנת השמיטה". לדעת המשנה (סוטה פ"ז מ"ח, ורוב הראשונים פרט לראב"ע) זמן מצות הקהל הוא בסכות שבמוצאי השמיטה, אלא שאז הביטוי "מועד שנת השמיטה" קצת קשה.²⁸ ניסוחו של ר"י אייבשיץ מכוון כנראה כנגד קושי זה, שכן הוא נטל את מלת "מקץ" שבפסוק והסמיכה למלת "שמטה", כך שהתאריך שבפיוט יתאים להבנת המשנה. הסיום "ודבר ה' שמעו" (עפ"י יהושע ג, ט) בא לציין את חובת השמיעה (כמו אצל ר' אליהו הזקן).

מן המאה ה-יח נפנה למאה ה-יט, לר' אברהם הכהן, רב חשוב באי ג'רבה שבתוניסיה (נפטר ב-1873). ר' אברהם חיבר פיוט אזהרות ארוך הנקרא 'שיר חדש'.²⁹ הרי שילוב מצות הקהל בפיוטו³⁰:

וְעוֹז מֶלֶךְ מֵאֲחִיד יִהְיֶה וּקְרִיאָתוֹ מִשְׁנֵה תוֹרָה בְּעַם רָם

26. כך למשל בחלק הראשון ארבע השורות הראשונות מתחילות באות א, ארבע השורות שלאחריהן מתחילות באות ב וכו'. לפי סדר הא"ב. הרי סדר האקרוסטיכון (כפול ארבע) בשאר הימים: א"ת ב"ש, א"ל ב"ס, אח"ס בט"ע, תשר"ק, ת"א ש"ב, ת"כ ש"י.

27. מתוך שירי מצות, ד"צ, ירושלים תשנ"ה.

28. ראה למשל רש"י על אתר: "מקץ שבע שנים - בשנה ראשונה של שמטה בשמינית, ולמה קורא אותה שנת השמטה, שעדיין שביעית נוהגת בה בקציר של שביעית היוצא למוצאי שביעית".

29. הפיוט יצא כספר הנקרא שיר חדש, ליורנו תרמ"ה. על ר' אברהם הכהן, ראה ב"ר כהן, מלכי תרשיש, תל אביב תשמ"ו, עמ' רעז-רעח.

30. הציטוט מופיע שם, סח ע"ב.

בתחילה נזכרת כאן מצות העמדת מלך, תוך שימוש בלשון המקרא (תהלים צט, ד): "ועז מלך משפט אהב". ההמשך מתייחס להקהל והוא נקשר להתחלה, שכן אותו מלך ישראל הוא הקורא לפי המשנה בסוטה (פ"ז מ"ח) במעמד הקהל בפני עם רם בספר דברים (משנה תורה). גם השימוש במלים "משנה תורה" מקשר את שתי המצוות, שכן הוא מופיע בפרשת המלך (דברים יז, יח).

ולבסוף נעיין בפיוט אזהרות בן המאה ה-כ, אחד האחרונים שנתחברו, אולי האחרון. הרב יוסף קאפח (1917-2000) פרסם בסוף ספר המצוות לרמב"ם במהדורתו (ירושלים תשל"א, עמ' שט-שנט), פיוט אזהרות שחיבר בשנת תרצ"ה בהיותו כבן שבע-עשרה. הוא מבאר את המניע לכתיבתו: בשלש מאות השנים האחרונות נהגו בתימן לשורר את אזהרות ר"ש אבן גבירול בשבועות, אולם אזהרות אלה אינן על פי מנין המצוות של רמב"ם. משום כך קם וחיבר אזהרות על פי תבנית רשב"ג אך לפי מנין וסדר הרמב"ם בספר המצוות. נעיין אפוא בהקהל שבפיוט זה (עמ' שנ):

ותורה תשמיעם, בהקהל תכניעם, ולכתב תודיעם, לתורה בספרים

מצות הקהל מופיעה בשתי מלים: "בהקהל תכניעם", כשמלת "תכניעם" מתארת בתמציתיות את המטרה הרצויה מתוך קיום המצוה: התקהלות בה ישמעו דברי תורה אשר יכניעו את השומעים. יסוד הדבר בפסוק (דברים לא, יב): "למען ישמעו ולמען ילמדו ויראו את ה'".

ג. אזכור הקהל בדרך אגב

התייחסות, אולי היחידה³¹, לנושא ההקהל במסגרת הפיוט הקדום מצויה אצל הפייטן הארצישראלי בן המאה ה-ח, ר' פינחס הכהן בירבי יעקב. הוא

31. אזכור קצר של מעמד הקהל מצוי בקינה לתשעה באב של הפייטן הא"י ר' אלעזר הקליר, שחי במפנה המאות ו-ז, 'איכה א-לי קוננו מאליו', כשהקשר הוא תאריך מות יאשיהו המלך. הרי לשונו (מתוך): סדר הקינות לתשעה באב כמנהג פולין וקהילות האשכנזים בארץ ישראל, מהד' ד' גולדשמידט, ירושלים תשכ"ח, עמ' נד: "במועד שנת השמטה כגע הקהל לאתות". לשאלה אם יאשיהו נהרג במעמד הקהל ראה א' הילביץ, חקרי זמנים, ח"א, ירושלים תשל"ז, עמ' רנט.

הקהל בפיוט

חיבר פיוט ארוך לשמיני עצרת מסוג קרובה, היינו פיוט לתפילת העמידה, ובו תיאר את הנסים שנעשו לאבותינו בעת עזבם את בתיהם ואת נכסיהם כדי לעלות לרגל. את הקהל מזכיר ר' פינחס במקום אחד, שבו הוא משווה בין העליה לרגל לבין העליה במסגרת מצות הקהל. וכך הוא מפייט³²:

**עלו כל זכר כל שש שנים / בצברם חדשים גם ישנים / ובנותם
ונשיהם ננצרו כאישונים**

**פנו בשמיטה כנחל מושטף / עלות אנשים ונשים וטף / כי
ברוב עם נופת יוטף**

ההשוואה כאן מתייחסת לקהל העולה לירושלים. מצות העליה לרגל מוטלת רק על הזכרים, כנאמר (שמות כג, יז): "יראה כל זכורך", ואילו הנשים והבנות "ננצרו כאישונים". נראה כי הפייטן כאן מרמז לטעמו של דבר: מדוע הנשים והבנות אינן עולות לרגל; אפשר שהסיבה היא מחמת הצניעות, שלא יהא עירוב המינים,³³ ואפשר שהכוונה לכך שנשארו בבתיהם ולא חויבו להסתכן בדרכים וזהו ה"נצרו". לעומת זאת במצות הקהל "בשמיטה", כלומר במוצאי שמיטה, הכל עולים "כנחל מושטף" (עפ"י ישעיהו ל, כח) ו"ברוב עם" (משלי יד, כח). הסיום "נופת יוטף" (עפ"י שיה"ש ד, יא) מכוון אולי לדברי התורה הנשמעים במעמד הקהל, שכן התורה נמשלה לדבש (=נופת).

אזכור נוסף, מפורט יותר, של מצות הקהל במסגרת פיוט שאינו מוקדש כולו להקהל, מצוי בפיוט בן זמננו של ר' יצחק מרקוביץ (מבני ברק), מורה ומחנך ותיק אשר פרסם שירי הגות רבים על פרשות התורה ומועדי ישראל. לאחרונה אף הוציא לאור שני כרכים תחת השם 'מתורתו של רש"י' (בני ברק תש"ס), ובהם פיוטיו על הספרים בראשית-שמות ומועדים אחדים. בסוף שנת השמיטה תשנ"ד פרסם מרקוביץ בכתב העת 'ניב המורה' פיוט בן ארבעה עשר בתים הנקרא 'מקץ שנת השמיטה'. בפיוט זה, המכיל דברי

32. מתוך מ' זולאי, ארץ ישראל ופיוטיה, ירושלים תשנ"ו, עמ' 108.

33. ראה ל' רוזנסון, שנים עשר ירחי שביעית, ירושלים תשנ"ח, עמ' 100-101.

פרידה לשנת השמיטה עם סיומה, משולבת מצות הקהל הנוהגת במוצאי שנת השמיטה.³⁴ להלן שלושת הבתים המוקדשים למצוה זו:

<p>1 ומקץ שִׁבְתְּךָ, עם שְׁקוּי מתק אֹרֶךְ, מקץ שבע שנים, בסכות - נרד לו יְהִל, כי יבוא ב"הקהל" לשמע, לְלַמֵּד, להגות. יאתו, ישמעו, ילמדו ויראו את בוראם, מצוותיו צוה למו. 10 לחנוך אז ייטב, כי יובאו גם הטף; יבואו, יבואו פְּלִמוּ.</p>	<p>הטף כי יובאו דבר-תורה ישמעו 15 יְרַגְלוּ, יִחַנְכוּ בדבר א-ל. בהרגל השמיעה ילמדו ליראה בעתיד, בחיי ישראל.</p>
--	--

בבתים אלה מתאר המחבר את הציבור הבא לשמוע את התורה ולירא את ה'. הוא גם מבאר את המטרה שבהבאת הטף למעמד זה, מטרה חינוכית: הטף יבוא וישמע וישאל את אבותיו וכך יחונך אף הוא בדבר ה'. ביאור זה מבוסס על דברי רמב"ן (דברים לא, יג), שלא כדרשת ר' אלעזר בן עזריה (חגיגה ג ע"א): "טף למה באים, כדי ליתן שכר למביאייהם".

ד. שירי הקהל חדשים

להלן ברצוננו להציג ארבעה פיוטים, ביתר דיוק שירים דתיים, המוקדשים למצות הקהל. מדובר בשירים שנתחברו בתקופה האחרונה, שניים מהם טרם ראו אור הדפוס.

השיר הראשון, הנקרא 'פיוט הקהל', חתום בידי הא"י [=הלל אבי יאיר] בן שלמה, הוא פרופ' הלל וייס (מאלקנה). השיר נדפס בחוברת שהוא

34. ראה גם ארנד, פיוטים וכרוזים, לעיל הע' 2, עמ' 21-22, וראה להלן שיר הקהל שלו.

הקהל בפיוט

ערך, 'סדור למעמד "זכר הקהל" שמה, שיצאה לאור לקראת סכות תשמ"ח מטעם העמותה לארגון עליה לרגל ("הקהל לישראל"). ההשראה לכתבת שיר זה באה מן ההתעוררות הקיימת בדורות האחרונים לחידוש מעמד הקהל, התעוררות אשר התוקף ההלכתי שלה נזקף לאדר"ת בראשית המאה העשרים, והתוקף המעשי שלה נזקף לרב ד"ר ש"ז כהנא באמצע המאה העשרים.³⁵ שיר זה הושר בפי חזן ומקהלה במנגינה (שהלחין רמ"צ נריה) במעמד זכר להקהל שהיה בכותל המערבי בחוה"מ סכות תשמ"ח. השיר מתאר את המעמד זכר להקהל בכותל המערבי בסכות, בו נמצא קהל רב, ובראשו נשיא המדינה והרבנים הראשיים, קוראים יחד "שמע", תוקעים בחצוצרות, כמהים לבנין בית המקדש, מצפים לשלום ולביאת צמח דוד. השנה - תשמ"ח - רמוזה פעמים אחדות במלים 'תשמח', 'שמחת', 'שמח'. השיר כתוב בסגנון מקראי.³⁶

35. תרומתו של האדר"ת מתבטאת בחוברת האנונימית שהוא פרסם: קונטרס זכר למקדש, ורשה תרמ"ט. ראה בעניין זה הילביץ, לעיל הערה 31, עמ' רנה, רסז. ש"ז כהנא היה היוזם והמארגן של מעמד זכר להקהל בכותל המערבי, לראשונה מזה אלפיים שנה, בשנת תש"ו. הוא גם הקדיש ספר לנושא הקהל בימינו, הנקרא: בבוא כל ישראל, ירושלים תשנ"ה.

36. תודתי נתונה לר"י זולדן שמסר לי שיר זה.

פיוט הקהל

- 1 **בְּהִקְהַל עִם מַיִם וְעַד יָם**
בְּסִפּוֹת תְּשֻׁמַּח מַיִם
- 15 **מִצּוֹת מֹשֶׁה עֲבָדְךָ יִרְעוּ**
בְּחִצּוֹצְרָה וּבִקּוֹל שׁוֹפָר זָכַר סִינִי
יִתְרִיעוּ
- בְּהִקְהַל אֲמַתְךָ עַל סֵף כְּתֹל-יָם**
תִּכְמֶה לְכִיּוֹר-יָם
- 5 **בְּסִפּוֹת סוֹכְכֵנוּ שְׂמַחַת חֲגֶךָ**
עַת שׁוֹחַחֵנוּ סוֹד שִׁיחֶךָ
- 20 **הִתְבּוֹנְנוּ מְאֹד יָמָה וְקִדְמָה**
עַת דּוֹדִים דְּמִינוּ וְדַמְנוּ
- לְקִרְאֵת צְמַח הַחֲשִׁינּוּ אוֹלֵי תְּחִישְׁנָה**
אֵל דְּמִי תִתְּנוּ לוֹ אוֹלֵי יַחֲשִׁנָּה
- 20 **בְּפֶס אַרְבָּעִים עַת אֲרַצְךָ כּוֹנְנוּ יָדֶיךָ**
יָגַל יִשְׂרָאֵל יִשְׁמַח אֵל לְבוֹ
יַחַל אֵל שְׁלוֹמוֹ כִּי תִשְׁקוּט אֲרָצוֹ
- שְׁבַעַת עֲנִי כְּבוֹדְךָ כְּסוֹנּוֹ**
בְּצֵל יָדֶיךָ הַחֲבִיאֵנוּ
- בְּהִקְהַל יַחַד שְׁבִטֵי יִשְׂרָאֵל**
10 קְרוֹבִים, רְחוֹקִים, נִדְחִים
- וְעֵנוּ אָמֵן מִן הָעוֹלָם**
- 25 **נְשִׂאִם בְּרֵאשִׁים לִפְנֵיהֶם יַעֲבוֹר**
רַבָּן - מַלְכֵיהֶם עִמּוֹ בְּרִית לְנִצּוֹר
לְסוֹבֵל אֵף נוֹשֵׂא עֲלֵם
כִּי מִלְּפָנֶיךָ מִלְּךָ עוֹלָם
- זָכַר הַקְּהֵל בְּהִתְקַהֵל**
יֹאמְרוּ כְּאַחַד "שְׁמַע יִשְׂרָאֵל".

השיר השני הוא פרי עטו של ר' יצחק מרקוביץ (הנ"ל). השיר פורסם לקראת הקהל של סוכות תשנ"ה (ובעיתון 'המחנה החרדי', מוסף 'קוראי ענג', י"ג בתשרי תשנ"ה, עמ' 22-23). הוא מכיל ע"ח שורות על מצות הקהל, ושמך "הקהל... האנשים והנשים והטף" - בהבאת הטף לחנוך ייטב'. תוכנו בקצרה: הסיפור בברייתא (חגיגה ג ע"א) על התנאים שנפגשו בפקיעין ושמעו מה דרש ראב"ע על המילים "והאנשים והנשים והטף". סיבת התפעלות ר' יהושע מדרשה זו (על יסוד דברי 'שארית מנחם' לאדמו"ר מויז'ניץ ו'משך חכמה'): ביאור שכר למביאייהם - הילדים ילמדו ליראה את ה' בגדלותם הודות לחינוך שקבלו בקטנותם, הכולל הבאתם לחצרות אלוקים. בשל אורכו הרב

הקהל בפיוט

לא נביאו כאן, נסתפק בהבאת הלקח המוסרי שבחתימתו, המבוסס על דברי תוספות (חגיגה שם ד"ה כדי ליתן, עפ"י מסכת סופרים פי"ח ה"ו) - חשיבות הבאת ילד לבית הכנסת:

**וּמִכָּאן נִלְמְדָה: הָאֲבוֹת - יְלִדְיהֶם הִרְפִּים מוּבָאִים
אֶל מִקְדָּשׁ הַמַּעֲט: בְּקִלְטָם אור הַשֵּׁם, הַשְּׂכָר לְמִבְיָאִים**

השיר השלישי הוא בן ארבעה בתים, 'הקהל' שמו. מחברו הוא ר' יהודה אלטשולר (מרעננה), משורר מחדן וחוקר, אשר חיבר שירים הרבה, ואף הוציא לאור בשנת תשמ"ה קובץ שירים בשם 'משירי אסוד השמן' ותחת הכינוי 'בעשא'.³⁷ הרי שירו על מצות הקהל מופיע כאן לראשונה:

הקהל

1	בְּשָׁנָה הַשְּׁמִינִית שֶׁהִיא גַם רֵאשׁוֹנָה	מִחֲמַשׁ חֲמִישֵׁי מְדַבֵּר הוּא דְּבָרִים
	מוֹצָאֵי חֹג רֵאשׁוֹן שֶׁל אֶסְיף	10 לְאֲנָשִׁים, נָשִׁים וְקִטְנִים,
	עַם יִשְׂרָאֵל כְּעֵדֶת בְּנֵי יוֹנָה	מִשְׁתַּדְּלִים גַּם גְּרִים וְאִזָּן כּוֹרִים
	מִתְלַהֵק, מִתְקַהֵל וּמְקַשֵּׁב;	כִּדֵי לְלַמֵּד אֶת לִבָּם מְכֻנִּים -
5	שֶׁם בְּהַר מְרִיָּה בְּאֲמַצְעַ עֲזָרָה	כָּמוֹ שׁוֹמְעִים בְּמוֹרָא מְסִינֵי קוֹל
	בֵּימָה גְּדוּלָּה שֶׁל עֵץ,	גְּבוּרָה
	מְלֶךְ יוֹשֵׁב וְקוֹרָא בְּתוֹרָה	כִּי הַמֶּלֶךְ הוּא שְׁלִיחַ הָאֱ-ל,
	לְנִתְיָנֵינוּ פְּסוּקֵי פְּלֵא יוֹעֵץ;	15 תִּתְחַזֵּק בְּשִׁמְרָה דַּת אֱמֶת הַבְּרוּרָה
		וְשִׁלּוֹם רָב עַל כָּל יִשְׂרָאֵל!

בשיר זה שילב המחבר פרטי מצות הקהל כפי שקבעם הרמב"ם ב'משנה תורה' (הלכות חגיגה, פרק ג): זמן קיום המצוה, מקום קיומה, תיאור המעמד עצמו הכולל את המלך וקהלו, ובסיום מטרת המצוה: חיזוק דת האמת. אף

37. לאחרונה זכיתי לפרסם לראשונה שני שירי אזהרות (היינו אזהרות חג) שלו, אחד על יום העצמאות (א' ארנוד, פרקי מחקר ליום העצמאות, ירושלים תשנ"ח, עמ' 38) ואחד על מצות השמיטה (פיוטים וכרוזים, לעיל הע' 2, עמ' 23).

ההשוואה למעמד הר סיני שבראש הבית הרביעי תואמת כמדומה את השקפת הרמב"ם, המרמז בהלכותיו כי מצות הקהל נועדה להיות כמעין שחזור של מעמד הר סיני.

כעת נעבור לשיר האחרון, פרי עטו של מנחם בן-ישר ומקיבוץ משואות יצחק, מרצה לתנ"ך באוניברסיטת בר-אילן. בן-ישר פרסם פיוטים רבים לשבתות השנה ולמועדי ישראל. לפני שנים אחדות יצא לאור ספר המכיל מבחר מפיוטיו הנקרא 'שפתי רננות - מבחר פיוטים לשבתות ולמועדים' (בית-אל תשנ"ו). לאחרונה הוא כתב שיר בן אחד-עשר בתים המוקדש להקהל, הנקרא 'מקץ שבע שנים'. הבתים נקשרים זה לזה בתוכנם אך גם בשרשור מדולג, היינו שמלה מן השורה האחרונה של כל בית מופיעה גם בשורה הראשונה בבית הבא. הרי הוא כאן לראשונה:

מקץ שבע שנים

1	שְׁנַת שֶׁבַע נִגְמַרְתָּ בָּהּ אִישׁ אֲדַמָּה בּוֹ רוּחַ אַחֲרֵת יִתְּרָה הַנְּשֻׁמָּה	יְבוּל - שְׁנַת דַּעַת א-ל גַּם אוֹתוֹ אֲדוֹן יִרְץ נַעֲלָה, נִקְהַל לְהִיכַל אֲדוֹן אֶרֶץ	35	יֵשׁ בְּרִית שֶׁל שֶׁכָּר לְמַבְיָאִים, לְהוֹרִים שְׁתוּרָה תִּזְכָּר לְעֵדָה, דוֹר-דוֹרִים	
5	עַל זֹו יִתְּרָה בְּשַׁנַּת שֶׁבַע, נוֹדָה עַד נָשׁוּב מֵהָרָה לְעַבּוֹדַת הַשָּׁדָה	זֹו אֶרֶץ הַנְּחִילָנוּ תוֹרָה בָּהּ לְשִׁמּוֹר בְּזֹו אֶרֶץ צוּה לָנוּ הַקְּהַל זֶה, לְאִמּוֹר	40	חַג רִגְל לְעֵדָה שְׂמִיחָה וְהַלֵּל כִּי תִשְׂמַע, כִּי תִדַע תוֹרָה בְּהַקְּהַל	
10	לְשָׁדָה נַעֲבָד נָשׁוּב, אֶל הַקֶּבֶעַ הַנְּשֻׁפָּח, הַיֵּאֲבָד כָּל יִתְרוֹן שְׁנַת הַשֶּׁבַע?	25	הַקְּהַל אֲנָשִׁים לְלִמּוּד בְּתוֹרָה לְשִׁמוּע - נָשִׁים מֵה טוֹף, לְכַאוֹרָה?	45	וּבְשִׂמְחַת הַתוֹרָה שְׁנַת שֶׁבַע נַחְתָּמַת תִּשָּׂא לָנוּ בְּרָכָה אֶל-שֵׁשׁ-שָׁנֹת מְלֶאכָה אֲשֶׁרֵי עִם זָכָה
15	שְׁנַת שֶׁבַע לוֹ סוּף חַג אֲסִיף, תּוֹם כְּלָה מֵה בּוֹ נֶאֱסוּף? וְהִפְקֵר יְבוּלָה	30	עֵתִיד הוּא, הַטּוֹף יִרְאֶה, יִתְרָשֵׁם בְּעֵתִיד הוּא שְׁתָּף לְבְרִית עִם הַשֵּׁם		זֹו בְּרָכָה לוֹ שוֹרָה לְעַד לוֹ קִימַת.

הקהל בפיוט

בראש השיר מציין הפייטן כי מעמד הקהל נועד להיות מעמד בו איש האדמה מודה לה' על שנת המנוחה בשמיטה, בה זכה לנשמה יתירה (מעין הנשמה היתירה בשבת). האסיף בחג הסכות שלאחר שנת השמיטה אינו אסיף של פירות גשמיים, שהרי אין אז מה לאסוף, אלא הוא יבול תורני-רוחני: "יבול שנת דעת א-ל". ה' אדוני הארץ הנחיל לנו את הארץ אך הוא הנחיל לנו גם תורה, שאותה עלינו לשמור בארץ ואף ללומדה בארץ במעמד הקהל. בהמשך מצויה התייחסות לשאלת ר' אלעזר בן עזריה "טף למה באין"? התשובה היא שההבאה נועדה לשתף את הטיפ בחויה הדתית העצומה הנוצרת מן ההתכנסות ההמונית של שומרי התורה בבית המקדש. את תשובת ר' אלעזר "כדי ליתן שכר למביאייהם" מפרש המשורר שמדובר בשכר שיבוא מחינוך הטיפ, היינו בנחת הרוח של ההורים בעתיד, כשילד יגדל בתורה ובמעשים טובים, בין השאר כתוצאה מהחוויה הגדולה שנחרתה עמוק בנפשו בראותו התכנסות רבה לכבודה של תורה. השיר מסתיים בציון כי שנת השמיטה נחתמת בשמחת העם הנגרמת משמיעת התורה במעמד הקהל, ואפשר שרומז כאן המשורר גם לחג שמחת תורה שחל בסוף חג הסכות.

סיכום

מצות הקהל לא זכתה כפי הנראה לפיוטים אצל קדמונים, בשל מיקומה שלא בתחילת הסדר או הפרשה ובשל אי ציונה במסגרת התפילה. ואולם היא שובצה במסגרת פיוטי האזהרות בצורות שונות, כשכל פייטן ציין פרטי מצוה שראה לנכון (ההתקהלות, המלך הקורא, ההאזנה לקריאה, תאריך ההתקהלות, מטרת המצוה, הבימה). לעתים שולבה מצות הקהל אגב פיוט המוקדש לנושא אחר. בדור האחרון, בהתקרב זמן הקהל, נתנו דעתם משוררים אחדים למצוה זו וחברו לכבודה פיוט ושיר.

ספר הקהל

ספר הקהל